

ТАРБИЯ ЖАНА ТААЛИМ

ВОСПИТАНИЕ И ОБУЧЕНИЕ

EDUCATION AND TRAINING

*Байгазиев Советбек Орозканович
филология илимдеринин доктору, профессор
Кыргыз билим берүү академиясы*

**БАКАЙ – ТҮРКСТАНДЫН ДААНЫШМАНЫ, КЫРГЫЗДАРДЫН
РУХАНИЙ ЖОЛ БАШЧЫСЫ ЖАНА УЛУУ ПАТРИОТУ**

*Байгазиев Советбек Орозканович
доктор филологических наук, профессор
Кыргызская академия образования*

**БАКАЙ – МУДРЕЦ ТУРКЕСТАНА, ДУХОВНЫЙ ВОЖАК И
ВЕЛИКИЙ ПАТРИОТ КЫРГЫЗОВ**

*Baigaziev Sovetbek Orozkanovich
doctor of philological sciences, professor
Kyrgyz Academy of Education*

**BAKAI-WISE TURKESTAN, SPIRITUAL LEADER AND GREAT
PATRIOT OF KYRGYZ**

Аннотация: Бул макалада «Манас» эпосунун борбордук каармандардын бири болгон, Бакайдын моралдык-этикалык менталитети, руханий облиги жөнүндө сөз болот. Бакайдын жалпыланган эпикалык бэйнеси тартылат.

Аннотация: В статье речь идет о морально-этическом менталитете, духовном облике Бакая, который является одним из центральных героев эпоса «Манас». Рисуетя обобщенный эпический портрет данного героя.

Annotation: In this article talking about the moral and ethical mentality, the spiritual appearance of Bakai, who is one of the central heroes of the Manas epic: An epic portrait of this hero is being drawn.

Түйүндүү түшүнүктөр: эпос, образ, герой, эпикалык конфликт, ата-мекен, эл, эркиндик, мекенчилдик, акылмандык, достук.

Ключевые слова: эпос, образ, герой, эпический конфликт, родина, народ, свобода, патриотизм, мудрость, интернационализм.

Key words: epic, image, hero, epic conflict, homeland, freedom, patriotism, internationalism.

Улуу «Манас» эпопеясындагы башкы каармандардын бири Бакайдын образын сюжеттик фактылардын негизинде талдоо жана чечмелөө төмөндөгүдөй корутунду ойлогорго алып келген калайык-журтубуздун алдында кыска, нуска маалымдагыбыз келди.

1. Эпостон ачык-айкын көрүнгөн Бакайдын эң башкы сапаттарынын бири – **акыл-**

мандык. Бакайдын акылмандыгы анын жалпы улуттук масштабда алысты мелжеп ойлонуп, элдин өткөнү, бүгүнкүсү, келечеги жөнүндө толгонуп, Манас экөөлөп түзгөн мамлекеттин ичинде жана тышында эмне болуп жаткандыгына көз салып, улуттун стратегиялык кызыкчылыктарын, жакынкы, алыскы мүдөөлөрүн ар дайым көз алдыда тутуп тургандыгында. Манаска жана кыраан кырк чорого жол көрсөтүп, манас ордодо тең салмактуулукту жана тынчтыкты сактап тургандыгында. Бакайды саясатчы, мамлекеттик ишмер деп атаса болот. Бирок мамлекеттин ордосунда Манастын кеңешчиси катары биринчи ролду ойноп турса да, ал байлык чогултуу, көрдүнүйө жыйноо жөнүндө эч ойлонбойт. Бакай алдым-жуттуму жок, таза, ыймандуу мамлекеттик ишмер. Бакайдын кеменгерлиги кыргыз элинин чачылганын жыйноо, үзүлгөнүн улоо, жоголгон жогун табуу боюнча алдыда жыйнаган милдеттер тургандыгын көрө билип, андыктан «Таласка салган тамың жок, талтайып жатар чагын жок, Кең-Колго сайган багың жок, керилип жатар чагын жок», деп чоролорго дайыма эскертип, андан ары аларга оо балдар, «өпкө жарып, баш кесер, өт жарышып кан төгөр, өлчөсөң далай душман бар, кыр жагында Кытай бар», деп арышты кең таштап, алысты ойлоноууга үндөп тургандыгында. Ошону менен бирге Бакайдын даанышмандыгы күнүмдүк майда-чүйдө нерселерден, бийлик-байлык азгырыктарынан жогору тура билип, жашоонун маңызы жөнүндө философчосунан терең ойлонгондугунда, өмүр кечирүүнүн тузу мансаптуулукта эмес, кишичилик кеңдикти, адамдык нарк-насилди сактоодо деп түшүнгөндүгүндө (Бакайдын «Чоң Казат» алдында хандыктан баш тартышын эске түшүрөлү). Мына ушундай касиетинен улам Бакай «Манаста» «Туйгун Бакай олуя», «Акылы терең кеменгер», «Айла тапкыч акылман», «Капилет жерден сөз тапкан, караңгы түндө көз тапкан», «Бакай баатыр көк

жалдын, акылы кенен дарыя», деп мүнөздөлгөн.

2. Дагы бир улуу сапаты - Бакайдын **мекенчилдиги.** Буга анын Ата журттун боштондугу, ак калпак элдин эркиндиги үчүн Манас менен кошо каруусун казык, башын токмок кылып, каарман күрөштүн жана согуштун өртүн кечкендиги, Манас ордонун, эгемендүү кыргыз мамлекетинин сакталышы үчүн карыган кезинде кайраттанып тикесинен тик турганы («Семетей» эпосунда), чыккынчылардын таманы астында калган мекендин кайгысын тартып, 90 жашка чейин Семетейдин Сейтегин күтүп («Сейтек» эпосунда), Ата журттун жакшылыгынан үмүт кылып, күрөшүп жашагандыгы далил болот. Өмүр – жашоосунун максатын жана маңызын бир боор элин боштондукка чыгаруудан көргөн Бакай, Абыке-Көбөш алты арам тарабынан Манас ордонун кайрытылгандыгына күбө болгондо, кыйраган ордо менен өзү да кошо кыйрап, көз жашын төгүп, ыйлап турат. «Каныкейди Букарга качырып жатканда, Бакайдын каралуу Канышага эгерде Семетейди аман-эсен чонойтуп Таласка кайра алып келбесең, менин өлгөнүм ошол деген сөзүн эстейли. Бул жерден Бакайдын бул дүйнөдө тирүү жашап жүргөндүгүнүн маңызы- Манас экөө кан, тер менен курган кыргыз мамлекетинин эгемендүүлүгүн сактоо, коргоо философиясында экендигин да ачык туюндук. Эгерде бул улуу дөөлөт «Абыке-Көбөш алты арамдын» колунда калып, жок боло турган болсо, анда бул Бакайдын граждандык трагедиясынын жана өлүмүнүн өзү болмок. **«Жетим аман келбесе, байкушун Бакай өлгөнү»** дегени кара башынын физикалык өлүмү жөнүндөгү кеби эмес, биринчи иретте, акылмандын өзүнүн моралдык өлүмү жөнүндөгү түтөгөн күйүтү. Семетей чоңоюп, кайтып келип, кыйраган Манас мамлекетин кайра тирилтсе, Бакайдын да өлгөн жаны кайра тирилмек. Ушундайча ойлоноу Бакайдын граждандык-патриоттук, мекенчилдик акыл эсинин, туюм-сезиминин көкөлөгөн бийиктигин

күбөлөйт. 12 жыл зарыгып күтүп жүрүп, акыры Каныкейдин, Семетейдин жардамы менен Манас курган эгемендүү кыргыз мамлекетинин Туусун кайра желбиретиши, Манас ордону тебелеп-тепсеген Абыке-Көбөш алты арамды бийликтен кулатып, Манастын уулу Семетейди такка отургузушу – Бакайдын уулу эрдиги. Көз карандасыз эркин Ата журт дегенде, башын канжыгага байлап, өлүп берүүгө даяр турган Бакайдын мекенчилдиги – биз үчүн, кийинки муундар үчүн баа жеткис үлгү.

3. Үчүнчү өзгөчөлүгү – бүгүнкү тил менен айтканда, Бакайдын тубаса *дипломат* экендиги. Бакайдын инсандар аралык, жамааттар аралык, калктар аралык алака-катыштардын дүйнөсүндө мамилелешүүнүн ачыкчын таба билген кылдат айлакерлигинин акылмандыгынан агып чыгат. Бакай ар бир адамдын өзгөчөлүгүн көрүп турат. Ал Букар шаарынын ханынын кызы Каныкейдин билимдүүлүгүн, баатырлыгын, акылдуулугун байкап: *«Теңдик менен албасак, зордукка көнөр жан эмес, олжо болуп бизге эле, оңой менен Каныкей, колго тийчү ал эмес»*, деп Манаска кеңешин айтып, ага өзгөчө мамиле кылуунун керекчилигин эскертет. Каныкейдин жеке өзгөчөлүгүн эсепке алып мамиле жасоонун зарылдыгын айтып отурушу Бакайдын психологиялык кылдаттыгын айгинелейт. Бакай өзүнүн карама-каршылыктуу татаал турмуштук түйүндөрдү, чырчатактуу жагдайларды, конфликттерди амалын, «тилин» таап, жайгаштыра, жөнгө сала билген (мисалы, сүйлөшүү жолу менен айтылуу алты хандын чатагынын басылышына аралжы болгондугун, Бээжинде өзгөргөн кырдаалдын «тамырын» кармап, Манаска туура кеңешин берип, «Чоң Казат» – урушун узартпай токтоткондугун, Букардагы чырдын өртүн убагында өчүргөндүгүн Алманбет менен Чубактын чатагында ортого түшкөндүгүн ж.б эстейли) искусствосу менен бийик. Ошон үчүн ал «Манаста» «караңгыда жол тапкан, көргөндүгү бар эле, камалганда сөз

тапкан, чечендиги бар эле, үзүлгөндү улаган, жыгылганды жөлөгөн, эпчилдиги бар эле, ажыраганды эптеген, айтышканды септеген» делип даңазаланат.

4. Жогоруда калк аралык алака - катыш дедик. Эмесе бул аспектиде да карап, Бакайдын артыкчылыгына баам сала өтөлү. Анжиянга ордосун куруп, Бүткүл Орто Азияны жана чыгыш Түркстанды эзип турган кытайлык колонизатор Алооке ханды жеңгенден кийин Манастын атак-даңкы, кадыр-баркы көкөлөп өсөт. Баскынчы жоолорго каршы жеңиштүү боштондук согуштары менен аты айлана-тегерекке дүңгүрөп турган Манасты бүткүл түрк-мусулман калктарынын таянар тоосу, коргонор чеби катары эсептеген көз караш да пайда болуп, «сахнага» чыгып келет. Түркстан аймагынын он эки хандыгынын башчылары, өкүлдөрү Кум-Арык деген жерде ак боз бээни жара тартышып, колдорун карысына чейин канга малышып, шерт беришип, Манасты алтын гүлдүү килемге салып, жалпы Орто Азия жана чыгыш Түркстан чөлкөмүнүн хандыктарынын жогорку бийлөөчүсү, өкүмдары катары калдайтып хан көтөрүп ташташат. (С. Каралаевдин варианты). *«Жалпы хандар чогулуп, арстан Манас баатырга, эки тизгин, бир чылбыр, берип салды деп уктум»* делип, бул окуянын кабары «төгөрөктүн төрт бурчуна» чейин тарайт. Илгерки кылымдардын биринде кыргыздар Азияда өздөрүнүн улуу державасын түзгөн деген тарыхый маалыматтын бекер жерден чыкпагандыгына «Манастагы» ушул факт да күбө өтүп тургандай. Дал ушул зор мамлекеттик бийлик ордосунда ички жана тышкы саясатты тейлеп жөнгө салып турган бир көсөм увазир бар. Ал – Бакай. Калк аралык мамилелердеги кысталыш учурларда дайыма ордодо: *«Ажыбай, Бакай экөөнү, арачыга салалы»*, деп турушат. Алдыда болчу азапты алты ай мурда болжогон олуязаада Бакайды Манас ар качан мамлекеттин тышкы мамилелеринин кыйын-кезеңине салат. *«Олуят чалдын эр Бакай, өзүң билип жол*

башта», деп Манас качан болсо Бакайга ишенич жүктөп турат. Жалпы Түркстан аймагында тыягы Кашкар, алты шаар, быягы Кокон, Самарканд, Сары Аркага чейин он эки хандык менен болгон өз ара мамилелерде далай, далай түйүндүү маселелерди, конфликттүү кырдаалдарды адилет чечип, өзүнүн калыстыгын жана аялыгын көрсөтүп, Бакайдын чоң эл аралык атак-аброй күткөнү аңдалып турат. Бакайдын эл аралык үлкөн аброю мына бул окуядан улам даана көрүнөт. «Чоң Казат» согушунун алдында Таласта Манастын чоролору жана алты хан катышкан чоң чогулушта Бээжинге карай жүрүштө кол баштаган жалпы ханыбыз Бакай болсо деген сунуш ортого коюлат. Ошол учурда жалпы Түрк-мусулман көпчүлүгү чурлдап: «*касиеттүү Бакайды, канга ылайык көрөбүз*» - дешип, сунушка бир добуштан макул болот. Бул окуянын өзү Бакайдын кадыр-баркы кыргыздар үчүн гана эмес, жалпы түрк боордош журттардын өкүлдөрү үчүн да бийик экендигин ырастайт жана Бакай эл аралык маанидеги лидерлердин бири экендигин айгинелейт. Демек, биз «Манастагы» Бакайдын образына дайыма кеңири карашыбыз керек. Бул образ тар өлчөмдөр менен чененбича турган жөнөкөй образдардан эмес. Анын масштабы абдан кенен. Бакай Манас менен бирге кыргыз элинин гана эркиндиги үчүн эмес, канатташ, коңшулаш, тектеш калктардын да боштондугу үчүн күрөшкөн, алардын жалпы ынтымагына, аскердик конфедеративдик биримдигине кызмат кылган каарман. Ал кыргыз улутунун да, жалпы түркстандын да акылман, баатыр, лидер уулдарынын бири. Анын образынын калк аралык масштабын ар убак баалай жүрүүгө тийишпис. Бакайдын ортого «көпүрө», данакер боло билүү өнөрү бүгүнкү эгемендүү Кыргызстандын элчилерине, саясатчыларына жана мамлекеттик ишмерлерине табылгыс таалим-сабак. Кээде мамлекеттик атка минерлерден «Манас» эпосу боюнча экзамен

алуу керек деген газеталарга жарыяланган сунуштарда логика бар.

5. Бакайдын мүнөзүндөгү асыл *касиеттер-адилеттүүлүк, чынчылдык, адамгерчилик, сабырдуулук, туруктуулук*. Бакай үчүн чындык бардыгынан жогору турат. Платон менин устатым, бирок чындык андан жогору турат деп Сократ айткандай сөздү, Бакай да айта алат. Бакай жандай көргөн досу жана Ажо экенине карабай, Манаска кетирген кемчилигин бетине түз айтып, дайыма чындыкты туу катары карманат: «Элчилерге жана жуучуларга өлүм жок» деген эл аралык эреженин Манастын ордосунда бузулганын көрүп, абакка жабылган алты хандын элчилерин камактан чыгартып, аларга сый-урмат көрсөттүрүшү - Бакайдын адилеттүүлүгүнүн, калыстыгынын көрсөткүчү. Ал эми Ажо Манастын кеңешчисимин, хан Бакай аталган каадалуу жанмын деп манчыркап көтөрүлбөй, атынан түшүп, чечинип таштап, согуш талаасындагы жарадар жоокерлерди өз колу менен дарылап жатышы Бакайдын жөнөкөйлүгүн, асыл адамгерчилигин, кишичилик касиетин мүнөздөйт. Семетейди 12 жыл, Сейтекти 14 жыл зарыгып-саргайып күткөн сабырдуулугу, сүйгөн кызы Көрпаянга жетпеген көп жылдык ички арман-күйүтүнө түткөн чыдамкайлуулугу, Көрпаяндын сүйүүсүн барктаган улуулугу жана ага болгон өзүнүн махабатына ак бойдон калган адамдык туруктуулугу Бакайга болгон кадыр-сыйыбызды, урматтообузду ого бетер күчөтөт.

6. Бакайдын адам тирлигинин негизи болуп эсептелген *эмгек деген улуу нерсеге да өзүнүн көз карашы, философиясы* бар. «Манастагы» кайталангыс керемет уста Бөлөкбайдын «ата журт үчүн тердеген» эмгекмээнетти жөнүндөгү Бакайдын терең мазмундуу, курч монологу эмгекке арналган өзүнчө бир гимн сыяктуу. Ошону менен бул монолог манастын аскер куралдарын жасаган тендешсиз чебер уста Бөлөкбайга сөз менен тургузулган эстелик өндүү. Монологдун терең логикасын аңдасак, бул жерде эмгектин

өзүнчө бир концепциясы жатат. Бакайдын философиясы боюнча, эмгек – бакыттын, береке-байлыктын булагы, кара жанды да, калайык-калкты багуунун да, өзүндү жана өзгөнү сактоонун да амалы, өзүнүн кара жемсөө кызыкчылыктарын гана канааттандыруунун чегинен чыкпаган эмгектин кадыр-баркы болбостугу, башкалардын бакыбатына, жамааттын жакшылыгына багышталган «ата журт үчүн тердеген» эмгектин маңыздуулугу, кундуулугу, социалдык-баалуулугу, эмгектин, адамдын адеп-ахлактуулугунун көрсөткүчү, чен-өлчөмү жана кишинин өзүнүн ички жөндөм-мүмкүнчүлүктөрүн, адамдык потенциалын ачуунун, өзүн өлбөс кылуунун жолу.

Бакайдын кемеңгер акылынан чыккан бул насыят кыргыздын дайыма көңүлүндө алдейлеп алып жүрө турган руханий мүлкү, ата мурасы.

7. «Манас» эпосунда Бакай улуттук ички *биримдик*, *ынтымак* идеясынын жарчысы катары көрүнөт. Ал «серпишкенге бой бербес, сепил болуп калгыла», деп калкты бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарууга үндөп, көсөм акылы менен көпчүлүккө жол көрсөтүп турат. Бакай эл-журттун ички ынтымагын жана биримдигин жеңиштердин, ийгиликтердин ачкычы, тышкы карсанатай күчтөрдүн кысымы алдында сепил сыяктуу кебелбес, ноюбас болуунун кепилдиги, турмуштун бороон-бурганактуу жолдорунда калктын аман-эсен сакталышынынын куралы катары туюнат. Мына ошон үчүн ал 90 жашка чыкканча, өмүрүнүн акыр-аягына чейин ак калпак журттун ички ынтымак-биримдигине доо кетирген Абыке-Көбөш алты арамга жана чыккынчы Канчоро-Кыяздарга каршы турган. Кемеңгердин логикасы боюнча калдайган калың журтмун, сан жагынан сансызмын деп мактануу да эп мес. Эгерде ички ширелишкендиги жок болсо, калктын сан жагынан көптүгү капсаландуу кыйын-кезеңде ынанымдуу тирек болуп бербес. Мына ушундан улам Бакай ынтымагың жок болсо

«пил да болсоң жыгыласың, миң да болсоң кырыласың», «Ынтымактан качкандар, ыгы жок өзү кор болот» деген орошон осуятты айтып отурат. Ырасында эле, ичтен ыдырап, бөлүнүп-жарылуунун айынан далайлаган империялар, калдайган калың журттар тарых сахнасынан орду-түбү менен жок болуп кеткендигин турмуш көп жолу далилдеп бербеди беле.

8. Бакайдын баса белгилеп, атайын айта турган дагы бир сапаты-*баатырдыгы*. Ал көп кырдуу инсан. Бакай эпосто акылмандыгы, «караңгыда карсактын изинен жаңылбас» айлакерлиги жагынан гана эмес, кашкөй жоокердик, көкжал баатырдык сапаттары жагынан да ачылып көрүнөт. Бакайды боштондук үчүн болгон ар кандай майдандарда согуш өртүнүн эң алдыңкы чектеринен көрөбүз. Ал жеке жана массалык салгылашууларда өзүнүн «арстандыгын» далай жолу далилдеп көрсөтөт (Бакайдын бир эле Араник согушунда Кытайдын үч баатыры менен салгылашкан фактысын көз алдыбызга туталы). Ошон үчүн Манас өзү «Бакай аты болбосо, эрдиги менден кем эмес, артта жүрсө сан колдой, алдыда жүрсө ак жолтой» деп даңзалап, абакесин жогору баалаган. Бакай Манастын кошуунунда аскердик согуштук өнөргө атайын машыгуудан өткөн профессионал жоокер («Көкөтөйдүн ашында» Бакайдын кырк чоро менен бирге көпчүлүккө оюн түрүндө тартуулаган аскердик-согуштук өнөрүн эске түшүрөлү). Бакайдын майдан салгылашууларындагы жеңиштеринин, ийгиликтеринин сыры бир чети ушунда.

9. Бакайдын Манас баатыр менен болгон *достукка актыгы*, *түздүгү*, *бекемдиги жана бирилгендиги* өзгөчө баага жана сыйга татыктуу. Манас менен Бакайдын достугу – чыныгы достуктун үлгүсү.

10. Ошону менен бирге мобу нерсеге да көңүл буруп коюу керек. Фольклордук чыгармалардын каармандарына илимпоздор тарабынан жандуу личность эмес, шарттуу фигура», тигил же бул адамдык сапаттын «көр-

көм символу», аксанатай же карасанатай күчтүн «жалпыланган элеси» персонификациясы, «схема-маска» сыяктуу мүнөздөмөлөр берилген учурлар аз эмес. «Манастагы» Бакайдын образына мындай аныктама берүүгө болбос эле. Бакайдын образы, ырас, кыргыз элинин акылмандыгын жана башка жаркын сапаттарын алып жүрөт, ошону менен бирге бул каарман өзүнүн кайталангыс тагдыры, ой жүгүртүүсү, эмоционалдык толгонуулары менен жашаган, жекелиги бар инсан, реалдуу турмуштук кыртыштан өсүп чыккан жандуу образ десек жаңылбас элек.

11. Бакайдын образы өзүнүн өзөгүндө улуттук жана жалпы адамзаттык маанидеги универсалдык руханий, моралдык-этикалык, гуманисттик нарктарды алып жүргөндүгү менен «Манас» эпосунун мазмунун байытып, дастандын деңгээлин дүйнөлүк бийиктикке көтөрүп турган залкар образ. Образдуу айтканда, Бакай руху Манас ааламынын Ала-Тоого жана адамзатка жарыгын чачкан өчпөс жылдызы.

Сөз акырында белгилей кете турган нерсе, европалык адамдын акыл-оюунун бийик рационалдуулугу, азиялык адамдын ойломунун эмоционалдуулугу жөнүндөгү кээ бир «философтордун» ойлорун даанышман Бакайдын образы төгүнгө чыгарып турат. Бакайдын менталитети жана ой жүгүртүү масштабы кыргыз ойломунун жана рухунун өзүнүн алдыңкы үлгүлөрүндө Азияда чоң философиялык, цивилизациялык маданияттын деңгээлине көтөрүлгөндүгүнө күбө өтүп тургандыгын белгилеп коюшубуз керек.

Адабияттар:

1. Манас – Бишкек, Бийиктик, 2015
2. Адамзатын Манасы – Алма - Ата, жазушы, 1995
3. Мусаев С. Эпос «Манас» – Фрунзе, илим, 1978
4. Кыдырбаева Р.З. Генезис эпоса «Манас» – Фрунзе, илим, 1982
5. Энциклопедия «Манас» – Бишкек, Кыргызстан, 1995